

TALURAHVA SOTSIAALSEST STRUKTUURIST EESTIMAA KUBERMANGUS FEODALISMI LÖPU- PERIOODIL (HINGELOENDUSTE ANDMETEL)

S. Vahtre

NSV Liidu ajaloo kateeder

Feodalismilt kapitalismile ülemineku ajajärgu rohkete probleemide hulgas on üks kesksemaid talurahva sotsiaalne struktuur ja selles toimunud muutused. Käesolevas artiklis püütakse näidata mõningaid teid ja võimalusi, mida võivad selle probleemi uurimiseks pakkuda hingeloenduste andmed, eelkõige loenduste algmaterjal — hingeloendid. Vaatluse alla on võetud Eestimaa kubermangu mõisate hingeloendid aastaist 1782—1858,¹ mille alusel jälgime esmajoones talurahva põhiliste kategooriate arvulist suurust ja omavahelist arvulist suhet.

Esialgusel ja mitte küllalt põhjalikul tutvumisel hingeloenditega võib tunduda, et andmete saamine talurahva sotsiaalsest koostisest on nende abil õige hõlpus ja et hingeloendid annavad vajalikud andmed väga täpselt ja täielikult. Kahjuks see päriselt nii ei ole, sest kuigi hingeloendites on vastavaid andmeid rohkesti, võib ütelda, massiliselt, selgub ometi varsti, et nende esitamisel pole olnud kuigi kindlat ja ühtlast süsteemi ning et eri mõisates ja eri loenduste ajal on seda tehtud üsnagi lahkuminevalt. Loenduseeskirjad ei olnud selles osas eriti nõudlikud, sest maksustamise seisukohalt polnud sellel otsesest tähtsust, ühtlasi olid ka üksikud sotsiaalsed rühmad tihti üldse raskelt piiritletavad, palju oli mitmesuguseid vahekihte ja neid võidi ühes kohas arvestada ühtmoodi, teisal teisiti. Kõik see asetab uurija teele tõkkeid, mida siiski tuleb püüda ületada, sest just hingeloendites on talurahva sotsiaalse koostise kohta niisuguseid ülitähtsaid andmeid, mida me kusagilt mujalt ei leia. Üksikute mõisate talurahva jagunemisest võib paljudel juhtudel saada üksikasjalise pildi, mida vajaliku ettevaatuse korral annab mitmetes osades laiendada ka suurematele piirkondadele.

¹ Säilitatakse Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (ENSV RAKA), f. 1864.

Kõige paremini ja kõikjal võrdlemisi ühtviisi on hingeloendites vahet tehtud ühelt poolt mõisas ja mõisamaal elavate või sealt elatist saavate talupoegade — mõisarahva (*Hofsleute*) ja talumaal (küldes ning üksiktaludes) elavate talupoegade — valla- e. külahuva (*Bauern*) vahel. Niisugust vahetegemist eeskirjades ka alati nõuti. Enam-vähem korralikult on sellest üldiselt siiski kinni peetud vaid varasemate loenduste ajal, kuid ka siis mitte alati. Nii on V hingeloenduse (1795. a.) ajal Nabala mõisa (Jüri khk.) hingeloendis arvestatud mõisas teenivad talupojad oma päriskodude all külade järgi, mille kohta hingeloendisse on tehtud vastav märkus.² Samuti on toimitud Vormsi Suuremõisas, kusjuures seda põhjendatakse asjaoluga, et neid ei kasutatavat mõisas kogu aeg.³ Hilisemate loenduste ajal oli mõisas teenivate inimeste arvestamine talude all juba võrdlemisi tavaline. Seetõttu on väga raske hingeloendite järgi kindlaks teha mõisarahva arvu dünaamikat, varasemate loenduste, kõige paremini IV loenduse (1782. a.) aegse absoluutarvu võime aga kätte saada õige täpselt. Viimanegi on suure väärtusega, sest muudes allikates on mõisarahvast teateid väga harva, nende arvu kohta peaaegu üldse mitte, mistõttu ka kirjanduses pole seda küsimust õigupoolest puudutatudki.

Mõisas elavate inimeste seisuslik ja ametialane koostis oli väga kirju ja mitmepalgeline: aadlikest kuni pärisorjadeni. Käesolevas vaatleme ainult viimaseid, kes hingeloendites on alati näidatud vabadest (kodukooliõpetajad, valitsejad, sekretärid, raamatupidajad, arstid jt.) eraldi ja arvuliselt moodustasid mõisas valdava enamuse. Nendeks olid mitmesugused mõisametnikud, majateenijad, käsitöölised jm.: opmanid, kupjad, kiltid, aidamehed, rehepapid, vahimehed, karjused, virtinad, kokad, köögitüdrukud, toapoisid ja -tüdrukud, lapsehoidjad, pesunaised, sepad, puusepad, püttsepad, rätsepad, kingsepad, kangrud, õlle- ja viinapruulijad, aednikud, kutsarid, tallipoisid, eesratsutajad, muusikandid, juuksurid jt. Kõiki neid võiksime tinglikult nimetada ühise nimetusega mõisateenijateks. Erinevas seisundis olid need mõisa teenistuses olevad pärustalupojad, peamiselt möldrid, kõrtsmikud, metsavahid, ka koolmeistrid ja mõned teised, kellele mõisa poolt oli eraldatud kasutamiseks ka maa ja kel seal oli oma iseseisev majapidamine. Hingeloendites on viimased näidatud harilikult eraldi, mõnikord ka külade all, sageli on nad arvestatud vabadike hulka.

Juuresolevas tabelis on toodud mõisateenijate arv IV loenduse ajal üksikute mõisate kaupa, mehed ja naised eraldi näidatuna,

² ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. V-29, l. 51.

³ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. V-65, l. 344 jj-d.

**Mõisateenijate arv ja protsent talurahva üldarvust Eestimaa kubermangus
IV hingeloenduse ajal (1782. a.)**

Maakond, kihelkond, mõis	Mehi	Naisi	Kokku	Protsent talurahva üldarvust
1	2	3	4	5

Harjumaa

Jõelähtme

Maardu	11	8	19	2,3
Jägala	20	16	36	4,8
Viimsi	34	18	52	10,6
Kostivere	10	9	19	4,2
Mõigu	1	2	3	0,9
Jõelähtme	—	—	—	0
Saha	6	3	9	6,0
Nehatu	4	1	5	5,8
Kokku kihelkonnas	86 (60,1%)	57 (39,9%)	143	4,3

Kuusalu

Kolga	31	19	50	2,4
Kõnnu	14	11	25	2,0
Kiiu	7	5	12	1,7
Loo	3	3	6	2,2
Rummu	3	2	5	1,1
Kodasoo	11	11	22	7,9
Valkla	6	5	11	4,9
Koitjärve	3	11	14	29,8
Kuusalu kirikumõis	6	8	14	42,4
Kokku kihelkonnas	84 (52,8%)	75 (47,2%)	159	3,0

Harju-Jaani

Anija	11	10	21	2,6
Kambi	4	3	7	1,4
Raasiku	15	11	26	9,4
Peningi	6	6	12	2,7
Perila ja Rätla	12	12	24	4,5
Haljava	10	5	15	3,6
Aruküla	2	2	4	1,0
Kehra	8	5	13	6,6
H.-Jaani kirikumõis	1	2	3	100,0
Kokku kihelkonnas	69 (55,2%)	56 (44,8%)	125	3,3

Jüri

Nabala	15	22	37	5,6
Rae	10	14	24	4,8

	1	2	3	4	5
Lagedi		8	8	16	3,7
Kurna		12	11	23	6,1
Väo		1	2	3	0,8
Sausti		7	11	18	5,6
Kautjala		14	16	30	10,0
Lehmja		10	6	16	5,8
Vaida		14	8	22	8,1
Aruvalla		9	12	21	14,8
Jüri kirikumõis		4	5	9	20,0
Kokku kihelkonnas		104 (47,5%)	115 (52,5%)	219	5,9
K o s e					
Kose-Uuemõisa		29	20	49	5,5
Alavere		3	1	4	0,7
Ravila		8	14	22	3,9
Palvere		8	9	17	3,2
Triigi		17	17	34	7,6
Paunküla		24	23	47	10,8
Pikavere		14	9	23	5,8
Ojasoo		12	5	17	4,9
Tuhala		16	18	34	10,4
Habaja		5	10	15	5,2
Oru		20	16	36	12,6
Tammiku		8	4	12	4,7
Harmi		4	3	7	3,1
Saarnakõrve		4	5	9	8,1
Rooküla		4	4	8	10,1
Kose kirikumõis		9	12	21	100,0
Kokku kihelkonnas		185 (52,1%)	170 (47,9%)	355	6,1
R a p l a					
Raikküla		13	19	32	3,2
Valtu		35	19	54	8,9
Kehtna		11	8	19	3,6
Kuusiku		20	13	33	7,0
Alu ja Rapla		21	16	37	6,4
Kodila		26	28	54	11,8
Sikeldi		14	8	22	5,3
Kabala		5	5	10	2,8
Keava		17	19	36	10,4
Järvakandi		17	15	32	9,3
Härtu		6	8	14	4,2
Ohekatku		12	12	24	7,3
Vahakõnnu		3	10	13	4,4
Lellapere		4	7	11	3,8
Ohukotsu		4	5	9	4,4
Hagudi		18	12	30	18,9
Pühatu		7	8	15	15,5
Riidaku		—	—	—	0
Rapla kirikumõis		4	5	9	45,0
Kokku kihelkonnas		237 (52,2%)	217 (47,8%)	454	6,6

	1	2	3	4	5
Hageri					
Ruila		18	17	35	6,7
Adila		16	11	27	5,9
Maidla		10	12	22	5,7
Lohu		13	8	21	5,7
Haiba		7	9	16	4,6
Rabivere		5	3	8	2,5
Tohisoo		8	7	15	4,9
Pahkla		10	6	16	5,2
Sutlema		17	14	31	11,3
Kelba		8	6	14	5,1
Kohatu		1	3	4	1,6
Kohila		13	8	21	8,8
Salutaguse		13	11	24	10,9
Kirna		12	10	22	10,0
Mäeküla		5	4	9	5,3
Angerja		12	7	19	13,1
Lümandu		5	3	8	8,0
Kurtna		6	7	13	13,8
Kirdalu		3	2	5	6,6
Hageri kirikumõis		1	3	4	5,9
Kokku kihelkonnas	183	151	334	6,5	
	(54,8%)	(45,2%)			

Juuru					
Kaiu		2	4	6	0,6
Kuimetsa		3	6	9	1,1
Inglise		30	23	53	9,9
Maidla		19	16	35	9,4
Seli		16	8	24	6,8
Atla		8	7	15	5,4
Purila		15	13	28	12,7
Mahtra		8	7	15	6,9
Pae		2	4	6	2,9
Hõreda		2	2	4	2,0
Juuru		1	1	2	1,1
Pirgu		11	8	19	11,3
Järlepa		5	6	11	7,0
Kädva		4	7	11	6,9
Härgla ja Saaremõisa		11	9	20	8,6
Juuru kirikumõis		4	6	10	100,0
Kokku kihelkonnas	141	127	268	5,2	
	(52,6%)	(47,4%)			

Keila					
Vääna		10	9	19	2,2
Harku		22	19	41	7,3
Keila		13	16	29	5,4
Saku		33	36	69	15,3
Jõgisuu		10	12	22	6,1
Äasmäe		14	12	26	7,2
Valingu		—	—	—	0

1	2	3	4	5
Klooga	8	6	14	4,5
Lehola	7	6	13	4,7
Ohtu	11	7	18	7,0
Meremõisa	2	2	4	2,0
Haabersti	3	1	4	2,0
Keila-Joa	14	6	20	10,3
Humala	14	16	30	15,7
Rannamõisa	2	5	7	3,8
Tiskre ja Fišmeistri	3	2	5	6,1
Jälgimäe	7	7	14	7,6
Vanamõisa	3	4	7	4,1
Käesalu	6	5	11	6,8
Üksnurme	12	6	18	11,5
Tuula	6	2	8	5,3
Rahula	10	10	20	14,1
Hüüru	3	8	11	8,1
Saue	9	4	13	10,7
Muraste	4	8	12	12,1
Viti	2	2	4	4,4
Koppelmaa	7	5	12	15,2
Karjaküla	7	5	12	20,3
Voore	4	5	9	16,1
Kumna	3	7	10	20,0
Laulasmaa	2	3	5	16,1
Naissaar	—	—	—	0
Keila kirikumõis	7	6	13	100,0

Kokku kihelkonnas 258 242 500 7,0
(51,6%) (48,4%)

Nissi

Laitse	21	21	42	5,3
Vana-Riisipere	3	4	7	1,4
Uue-Riisipere	13	13	26	7,5
Nurme	11	13	24	6,2
Pajaka	6	3	9	2,4
Munalaskme	10	11	21	6,8
Russalu	2	3	5	2,0
Vardi	7	6	13	5,3
Põlli	21	15	36	20,1
Lehetu	4	2	6	5,9
Nissi kirikumõis	2	3	5	100,0

Kokku kihelkonnas 100 94 194 5,6
(51,5%) (48,5%)

Harju-Madise ja Risti

Kloostri	13	13	26	1,2
Vihterpalu	17	14	31	3,3
Nõva	4	2	6	1,1
Risti	4	3	7	2,0
Amari	11	7	18	5,4
Põhküla	3	3	6	2,4
Pallaste	1	2	3	1,6
Hatu	5	3	8	5,2
Kõmaste	—	—	—	0

	1	2	3	4	5
Leetse		5	5	10	12,5
H.-Madise kirikumõis		4	7	11	18,0
Risti kirikumõis		—	—	—	0
Kokku kihelkonnas		67 (53,2%)	59 (46,8%)	126	2,4
Kokku Harjumaal		1514 (52,6%)	1363 (47,4%)	2877	5,2

Virumaa

Jõhvi

Pagari ja Väike-Pungerja	18	14	32	3,5
Kiikla	29	16	45	5,1
Jõhvi	31	34	65	7,8
Sompa	16	14	30	3,8
Mäetaguse	11	14	25	4,3
Kohtla	8	7	15	3,3
Järve	17	12	29	8,9
Ereda	2	1	3	1,0
Edise	19	13	32	11,2
Päite	7	9	16	5,9
Voka	11	5	16	9,4
Toila	4	2	6	2,5
Ontika	13	6	19	7,9
Kurtna	3	6	9	4,0
Illuka	—	—	—	0
Kalina	2	4	6	2,9
Kukruse	12	7	19	9,1
Ohakvere	—	—	—	0
Konju	6	8	14	8,6
Pühajõe	10	10	20	13,7
Türsamäe	6	4	10	10,1
Jõhvi kirikumõis	2	4	6	18,2
Kokku kihelkonnas	227 (54,4%)	190 (45,6%)	417	5,4

Vaivara

Laagna	13	13	26	5,9
Vaivara	2	5	7	1,7
Hermamäe	3	2	5	1,6
Riigi	4	5	9	5,2
Mustajõe	—	—	—	0
Joala	5	7	12	3,7
Kudruküla	—	—	—	0
Arumäe	—	—	—	0
Väike-Soldina	5	8	13	8,0
Suur-Soldina	—	—	—	0
Vana-Sõtke	7	10	17	12,0
Auvere	6	7	13	15,5
Hiiemetsa	2	5	7	10,0
Vaivara kirikumõis	—	—	—	0
Kokku kihelkonnas	47 (43,1%)	62 (56,9%)	109	4,4

	1	2	3	4	5
Lüganuse					
Püssi ja Purkse		16	15	31	2,1
Maidla ja Rääsa		52	48	100	12,1
Aa		30	36	66	11,7
Erra		11	6	17	5,0
Saka		7	9	16	7,8
Vasknarva ja Jaama		—	—	—	0
Lüganuse kirikumõis		1	5	6	100,0
Kokku kihelkonnas	117	119	236	5,9	
	(49,6%)	(50,4%)			
Viru-Nigula					
Kunda	21	11	32	4,9	
Malla	10	5	15	2,1	
Koogu	4	4	8	2,1	
Kalvi	10	8	18	2,7	
Pada	18	23	41	6,6	
Andja	19	13	32	5,2	
Aseri	3	8	11	2,4	
Vasta	11	12	23	6,2	
Samma	14	10	24	11,0	
Ulvi	15	14	29	13,7	
Uue-Varudi	7	3	10	4,7	
Vana-Varudi	7	6	13	7,9	
Kabala	3	7	10	8,0	
V.-Nigula kirikumõis	2	5	7	100,0	
Kokku kihelkonnas	144	129	273	5,1	
	(52,7%)	(47,3%)			
Haljala					
Sagadi	12	9	21	2,1	
Aaspere	14	6	20	2,8	
Selja	12	8	20	2,9	
Kavastu	2	3	5	1,0	
Varangu	13	10	23	5,0	
Metsiku	17	18	35	7,9	
Vihula	16	15	31	7,5	
Kandle	23	13	36	9,8	
Võle	9	7	16	4,8	
Loobu	17	14	31	9,8	
Sauste	6	4	10	3,8	
Idavere	16	10	26	10,6	
Karula	7	5	12	5,2	
Annikvere	13	14	27	11,2	
Essu	5	9	14	7,1	
Vanamõisa	12	13	25	15,5	
Tatruse	7	6	13	8,4	
Veltsi	8	7	15	37,5	
Haljala kirikumõis	3	3	6	100,0	
Kokku kihelkonnas	212	174	386	5,7	
	(54,9%)	(45,1%)			

	1	2	3	4	5
Rakvere					
Rakvere		14	16	30	2,6
Kohala		1	2	3	0,6
Uhtna		8	9	17	4,0
Kloodi		11	15	26	7,5
Sõmeru		15	16	31	9,8
Kaarli		7	7	14	5,3
Mädapea		10	8	18	7,6
Arkna		—	—	—	0
Korjodi		7	9	16	17,0
Rakvere kirikumõis		2	—	2	100,0
Kokku kihelkonnas		75 (47,8%)	82 (52,2%)	157	4,4

Kadrina

Palmse		32	30	62	6,6
Jõepere		31	27	58	10,3
Hulja		16	16	32	6,4
Vatku		6	4	10	2,2
Imastu		19	19	38	8,7
Saksi		3	1	4	1,0
Neeruti		10	7	17	4,6
Hõbeda		21	14	35	9,9
Vohnja		15	13	28	8,1
Udriku		9	5	14	4,3
Kihlevere		15	12	27	9,1
Undla		16	7	23	8,2
Kolu		3	9	12	4,9
Tõdva-Kõnnu		20	14	34	14,3
Lasila		1	2	3	1,6
Polli		3	5	8	5,4
Arbavere		18	14	32	21,9
Pala		2	6	8	6,8
Võduvere		7	4	11	10,5
Jõetaguse		8	5	13	12,5
Vandu		—	—	—	0
Kadrina kirikumõis		5	5	10	100,0
Kokku kihelkonnas		260 (54,3%)	219 (45,7%)	479	7,3

Viru-Jaagupi

Roela		7	8	15	2,4
Vinni		22	21	43	7,0
Põlula		13	11	24	4,1
Küti		19	9	28	8,2
Meriküla		11	10	21	11,7
Mõdriku		12	5	17	5,1
Tudulinna		—	—	—	0
Rägavere		16	9	25	7,6
Kulina		9	9	18	8,6
Vaeküla		9	5	14	7,0
Voore		11	12	23	16,4

	1	2	3	4	5
Inju		4	5	9	6,7
Oonurme		2	2	4	4,0
Tudu		—	—	—	0
V.-Jaagupi kirikumõis		3	2	5	12,5
Kokku kihelkonnas		138	108	246	5,8
		(56,1%)	(43,9%)		

V ä i k e - M a a r j a

Porkuni		26	18	44	4,8
Põdrangu		5	5	10	1,1
Araski		4	9	13	28,9
Triigi		5	4	9	2,0
Kärtsa		18	11	29	6,8
Kiltsi		16	11	27	7,5
Vao		21	29	50	14,4
Antu		24	20	44	16,5
Kaarma		15	17	32	16,5
Koonu		8	9	17	9,0
Ärina		7	7	14	7,8
Raeküla		8	9	17	14,0
Uniküla		3	3	6	7,2
V.-Maarja kirikumõis		3	4	7	100,0
Kokku kihelkonnas		163	156	319	7,1
		(51,1%)	(48,9%)		

S i m u n a

Avanduse		33	34	67	13,2
Muuga		2	3	5	1,1
Salla		16	12	28	7,0
Paasvere		6	4	10	2,8
Lõusa		8	12	20	5,7
Võivere		10	4	14	4,5
Koila		3	2	5	1,6
Rahkla		3	4	7	2,4
Tammiku		12	11	23	8,2
Pudivere		12	7	19	7,0
Käru		25	15	40	15,7
Määri		6	14	20	8,8
Lasinurme		5	6	11	5,1
Venevere		3	2	5	2,3
Luusika		—	—	—	0
Emumäe		12	11	23	10,8
Rohu		10	8	18	8,7
Moora		8	8	16	7,8
Mõisamaa		6	5	11	5,4
Selli		5	4	9	5,1
Laekvere		6	5	11	14,9
Simuna kirikumõis		2	2	4	100,0
Kokku kihelkonnas		193	173	366	6,6
		(52,7%)	(47,3%)		
Kokku Virumaal		1576	1412	2988	5,9
		(52,7%)	(47,3%)		

	1	2	3	4	5
Järvamaa					
A m b l a					
Roosna		6	11	17	4,0
Jäned		7	8	15	4,4
Tapa		4	10	14	4,1
Lehtse		12	6	18	5,3
Kurge		6	4	10	4,7
Aru		4	3	7	8,2
Käravete		14	9	23	8,2
Pruuna		7	6	13	4,7
Põriki		13	12	25	10,7
Rägavere		1	2	3	2,7
Koigi		2	5	7	2,9
Koigi-Aru		8	4	12	21,8
Nõmmküla		9	5	14	11,0
Kalle		5	6	11	33,0
Moe		6	3	9	3,9
Tamsalu		—	—	—	0
Kuru		8	10	18	8,0
Karkuse		2	1	3	1,5
Linnapea		6	7	13	8,0
Järvajõe		17	11	28	17,2
Kukevere		13	8	21	13,0
Raka		5	6	11	7,6
Prümli		9	7	16	12,8
Uudeküla		7	4	11	10,6
Räsna		3	6	9	9,5
Jootma		11	12	23	31,5
Kaarli		2	3	5	11,6
Ambla kirikumõis		5	5	10	100,0
Kokku kihelkonnas		192 (52,5%)	174 (47,5%)	366	7,5
J ä r v a - J a a n i					
Roosna-Alliku		18	6	24	2,8
Karinu		13	6	19	3,6
Metstaguse		15	14	29	5,9
Võhmuta		7	4	11	2,6
Kuksema		13	15	28	7,0
Einmanni		14	12	26	8,1
Orina		17	9	26	8,3
Kuie		2121	19	40	15,7
Pähu		7	8	15	15,3
Rava		3	3	6	7,1
J.-Jaani kirikumõis		1	2	3	60,0
Kokku kihelkonnas		129 (56,8%)	98 (43,2%)	227	6,0
J ä r v a - M a d i s e					
Albu		20	23	43	5,2
Julianenberg		6	8	14	10,6
Kaalepi		5	5	10	2,9

1	2	3	4	5
Seidla	12	11	23	6,8
Ahula	6	7	13	4,3
Kurisoo	26	20	46	17,6
Ageri	10	14	24	12,1
Orgmetsa	2	2	4	2,2
J.-Madise kirikumõis	5	4	9	21,4
Kokku kihelkonnas	92 (49,5%)	94 (50,5%)	186	7,1
Koeru				
Preedi	17	15	32	5,6
Ervita	17	19	36	6,8
Väinjärve	12	9	21	4,7
Liigvalla	25	24	49	12,3
Kapu	14	15	29	7,3
Ao	15	14	29	8,0
Aruküla	36	36	72	22,7
Piibe	15	12	27	8,9
Udeva	2	3	5	1,8
Aavere	4	3	7	2,6
Varangu	10	9	19	8,5
Vao	10	7	17	8,6
Raigu	16	9	25	13,4
Norra	6	10	16	11,3
Koeru kirikumõis	—	2	2	100,0
Kokku kihelkonnas	199 (51,6%)	187 (48,4%)	386	8,3
Peetri				
Viisu	16	11	27	4,9
Koigi	10	7	17	3,7
Päinurme	15	13	28	6,1
Esna	10	4	14	3,3
Huuksi	19	13	32	7,7
Müüsleri	5	4	9	2,2
Sargvere	2	2	4	1,4
Koordi	7	6	13	4,9
Vodja	18	17	35	13,7
Kõisi	11	11	22	9,5
Väike-Kareda	2	3	5	2,2
Palu	3	3	6	2,7
Kodasema	9	9	18	8,2
Prandi	4	2	6	3,5
Silmsi	5	4	9	6,5
Vaali	—	—	—	0
Õõtla	9	6	15	8,0
Peetri kirikumõis	2	1	3	100,0
Kokku kihelkonnas	147 (55,9%)	116 (44,1%)	263	5,2

1	2	3	4	5
Paide ja Anna				
Purdi	19	16	35	5,5
Pikaküla	4	3	7	11,5
Mäo	14	14	28	4,9
Eivere	11	10	21	8,1
Mündi	7	3	10	7,1
Paide kirikumõis	3	3	6	12,0
Anna kirikumõis	1	1	2	100,0
Kokku kihelkonnas	59	50	109	6,3
	(54,1%)	(45,9%)		
Türi				
Laupa	24	10	34	4,5
Türi-Alliku	26	21	47	6,8
Kirna	26	16	42	6,3
Väätsa	20	16	36	6,1
Prääma	2	—	2	10,5
Särevere	19	8	27	6,0
Oisu	5	5	10	3,0
Piiumetsa	12	14	26	11,4
Lokuta	—	—	—	0
Rõa	7	8	15	7,6
Vahastu	4	5	9	5,2
Tori	3	4	7	4,4
Mäeküla	11	18	29	19,3
Kolu	5	6	11	15,9
Türi kirikumõis	3	6	9	22,0
Kokku kihelkonnas	167	137	304	6,4
	(54,9%)	(45,1%)		
Kokku Järvamaal	985	856	1841	6,7
	(53,5%)	(46,5%)		
Läänemaa				
Vigala				
Vana- ja Kivi-Vigala	29	22	51	2,5
Velise	11	6	17	4,7
Päärdu	13	12	25	6,9
Konuvere	1	2	3	2,1
Jädivere	10	8	18	6,0
Vigala kirikumõis	4	6	10	40,0
Kokku kihelkonnas	68	56	124	3,8
	(54,8%)	(45,2%)		
Märjamaa				
Haimre	19	7	26	5,9
Kasti	11	9	20	5,3
Valgu	13	14	27	8,3
Orgita	18	30	48	16,2
Päädeva	1	2	3	4,8
Sõtke	26	15	41	15,4

1	2	3	4	5
Nurtu	5	4	9	4,1
Märjamaa	12	11	23	10,6
Paeküla	10	7	17	9,5
Vaimõisa	7	4	11	6,3
Mõisamaa	3	3	6	3,7
Lümandu	—	1	1	0,8
Kõrvetaguse	3	4	7	6,9
Mõraste	1	1	2	20,0
Märjamaa kirikumõis	—	2	2	100,0
Kokku kihelkonnas	129 (53,1%)	114 (46,9%)	243	8,2

Kullamaa

Koluvere	15	7	22	3,1
Kullamaa	5	1	6	1,3
Vaikna	2	—	2	0,7
Liivi	14	8	22	3,9
Sooniste	5	5	10	2,3
Kütke	4	5	9	15,8
Piirsalu	7	7	14	3,4
Sipa	9	8	17	5,1
Maidla	14	13	27	8,7
Loodna	7	11	18	5,8
Jõgisoo	5	4	9	3,3
Tolli	—	—	—	0
Teenuse	13	5	18	7,5
Kuijõe	—	—	—	0
Suure-Kalju	15	13	28	14,6
Leevre	3	2	5	2,7
Luiste	6	14	20	11,4
Päri	13	9	22	14,9
Turpla	1	1	2	2,7
Kohatu	5	7	12	8,6
Ohtla	5	6	11	10,4
Soosalu	—	—	—	0
Käända	9	5	14	16,5
Kasnurme	7	5	12	31,6
Kullamaa kirikumõis	2	2	4	6,3
Kokku kihelkonnas	166 (54,6%)	138 (45,4%)	304	4,9

Mihkli

Veltsa	4	8	12	4,3
Oidrema	9	5	14	5,1
Keblaste	14	11	25	15,3
Karinõmme	9	6	15	9,5
Aru	3	1	4	3,3
Mihkli kirikumõis	—	—	—	0
Kokku kihelkonnas	39 (55,7%)	31 (44,3%)	70	7,0

	1	2	3	4	5
Kirbla ja Lihula					
Vanamõisa		18	16	34	7,5
Lautna		13	6	19	5,1
Seira		8	6	14	3,8
Kloostri		14	4	18	5,8
Kasari		4	4	8	4,6
Keskküla		3	5	8	6,3
Kirbla kirikumõis		—	—	—	0
Lihula		4	8	12	1,5
Penijõe		6	5	11	10,4
Sipa		—	1	1	3,0
Lihula kirikumõis		4	7	11	8,3
Kokku kihelkonnas		74 (54,4%)	62 (45,6%)	136	4,7
Karuse					
Saastna		15	14	29	4,4
Matsalu		20	14	34	5,2
Vatla		6	8	14	3,6
Nehatu		9	10	19	6,0
Tuudi		8	5	13	6,6
Illuste		—	—	—	0
Kiska		5	6	11	8,8
Piivarootsi		3	4	7	6,3
Karuse kirikumõis		2	—	2	3,9
Kokku kihelkonnas		68 (52,7%)	61 (47,3%)	129	4,9
Hanila-Varbla					
Varbla		35	31	66	6,1
Vana-Virtsu		13	7	20	4,3
Uue-Virtsu		3	4	7	2,0
Massu		12	11	23	6,5
Mõtsu		8	5	13	4,6
Paadremaa		1	3	4	1,5
Voose		13	8	21	8,5
Paatsalu		9	10	19	8,4
Vaiste		11	10	21	15,1
Mõisaküla		10	6	16	14,8
Hanila kirikumõis		1	1	2	4,7
Kokku kihelkonnas		116 (54,7%)	96 (45,3%)	212	5,9
Martna					
Suure-Lähtru		11	13	24	5,4
Väike-Lähtru		9	6	15	6,2
Rannamõisa		15	17	32	8,6
Ehmja		4	6	10	3,0
Väike-Rõude		9	6	15	5,3
Suure-Rõude		13	6	19	7,4
Haeska		18	11	29	10,5

1	2	3	4	5
Jõesoo	13	9	22	9,0
Keskvere	15	8	23	13,9
Putkaste	6	8	14	11,4
Laiküla	10	6	16	13,3
Enivere	—	—	—	0
Patsu	—	—	—	0
Martna kirikumõis	4	8	12	16,0
Kokku kihelkonnas	127	104	231	7,6
	(55,0%)	(45,0%)		

Ridala

Kiideva	19	14	33	3,9
Võnnu	21	19	40	5,3
Kiltsi	8	7	15	2,7
Ungru	19	10	29	6,8
Mäemõisa	8	6	14	3,7
Sinalepa	7	7	14	4,7
Parila	3	2	5	2,5
Ahli ja Tanska	—	—	—	0
Asuküla	7	10	17	20,7
Käplamõisa	2	2	4	4,5
Käplaküla	—	—	—	0
Ridala kirikumõis	2	3	5	9,8
Kokku kihelkonnas	96	80	176	4,5
	(54,5%)	(45,5%)		

Lääne-Nigula

Uugla	31	23	54	4,7
Taebla	2	2	4	0,6
Kärbla	9	7	16	4,4
Roosna ja Kirimäe	11	8	19	6,2
Konvere	2	3	5	14,3
Niivi	7	7	14	4,8
Tagavere	18	19	37	13,2
Palivere	12	13	25	9,2
Seljaküla	7	2	9	4,0
Salajõe	10	5	15	7,3
Vidruka	11	7	18	14,3
Hardu	6	3	9	36,0
L.-Nigula kirikumõis	5	3	8	10,7
Kokku kihelkonnas	131	102	233	6,1
	(56,2%)	(43,8%)		

Noarootsi ja Haapsalu

Riguldi ja Aulepa	26	21	47	5,6
Uuemõisa	8	7	15	2,2
Sutlepa	3	2	5	2,0
Vööla	3	1	4	5,3
Paslepa	6	7	13	2,3
Nõmmküla	8	6	14	5,2
Pürksi ja Kulani	19	15	34	19,0

	1	2	3	4	5
Tahu		5	5	10	11,0
Noarootsi kirikumõis		2	4	6	5,4
Kokku kihelkonnas		80 (54,1%)	68 (45,9%)	148	4,5
V o r m s i					
Suuremõisa ja Lõuna		12	21	33	2,0
Vormsi kirikumõis		2	5	7	6,8
Kokku kihelkonnas		14 (35,0%)	26 (65,5%)	40	2,3
P ü h a l e p a					
Suuremõisa (koos Emmastega)		39	23	62	1,8
Hiiessaare		2	3	5	1,7
Kassari		11	6	17	2,9
Partsi		2	4	6	1,4
Pühalepa kirikumõis		9	10	19	21,3
Kokku kihelkonnas		63 (57,8%)	46 (42,2%)	109	2,2
K ä i n a					
Putkaste		6	4	10	0,7
Vaemla		10	6	16	1,6
Orjaku		3	3	6	2,2
Käina kirikumõis		3	4	7	2,1
Kokku kihelkonnas		22 (56,4%)	17 (43,6%)	39	1,3
R e i g i					
Kõrgessaare		8	5	13	1,0
Lauka		2	5	7	2,5
Reigi kirikumõis		1	2	3	3,2
Kokku kihelkonnas		11 (47,8%)	12 (52,2%)	23	1,4
Kokku Hiiumaal		96 (56,1%)	75 (43,9%)	171	1,8
Kokku Läänemaal		1204 (54,3%)	1013 (45,7%)	2217	4,6
Kokku kubermangus		5279 (53,2%)	4644 (46,8%)	9923	5,5

ja nende protsent talurahva üldarvust.⁴ Arvesse on võetud mõisateenijad eelnevalt näidatud tähenduses, need, kes hinge- loendites on näidatud otseselt mõisa all. Nii tuleb siis tabeli

⁴ Talupoegade üldarv üksikutes mõisates kõigi loenduste ajal on kavatsetud avaldada eraldi.

arvude kasutamisel silmas pidada, et tegelikult oli mõisa teenistuses olevate inimeste ring mõnevõrra suurem ja seda kõigepealt maad valdavate ja iseseisvalt majandavate mõldrite jne. arvel, keda laiemas mõttes võiks lugeda ka mõisateenijate hulka. Samuti tuleb veel kord meenutada, et siinkohal vaadeldakse vaid pärustalupoegi. Peale nende oli mõisa teenistuses veel vabu ja viimaste seas ka talurahva hulgast pärinevaid inimesi, näiteks mõisniku poolt vabaks lastud pärisorje. Viimaseid oli vabade mõisainimeste, veel rohkem nn. vabade ja võõraste kategooria seas, kes ka kuulusid rohkem mõisa kui valla juurde.

Pärustalupoegadest mõisateenijate arv ulatus 1782. a. Eestimaa kubermangus niisiis ligikaudu 10 000-le ja moodustas 5,5% talurahva üldarvust. Maakonniti oli mõisateenijate protsent kurnis ühtlane — Virumaal 5,9, Harjumaal 5,2, Läänemaal 4,6, ilma Hiiumaata aga 5,3. Suurem oli mõisateenijate osatähtsus Järvamaa mõisates — keskmiselt 6,7% talurahvast, seejuures silmatorkavalt ühtlane kõigis kihelkondades (vaid Peetri jäi märgatavamalt maha). Kogu kubermangu kihelkondadest oli mõisateenijate protsent kõige suurem Koerus (8,3), edasi Märjamaal (8,2), Martnas (7,6), Amblas (7,5), Kadriinas (7,3). Kõige vähem oli mõisateenijaid Hiiumaa kihelkondades — Käinas 1,3%, Reigis 1,4%, Pühalepas 2,2%, üldse kogu Hiiumaal 1,8%. Vormsis oli mõisateenijate protsent 2,3, Harju-Madise-Ristil 2,4, Kuusalus 3,0, Harju-Jaanis 3,3.

Mõisate vahel olid erinevused juba suured. Oli mõisaid, kus polnud ühtki mõisateenijat, mõnes kirikumõisas jällegi polnud peale mõisateenijate rohkem pärustalupoegi. Kirikumõisaid arvestamata oli kõige rohkem mõisateenijaid Veltsi mõisas (Haljala khk.) — 37,5% talurahvast, Hardus (Lääne-Nigula khk.) 36,0, Kalles (Ambla khk.) 33,3, Kasenurmel (Kullamaa khk.) 31,6, Jootmal (Ambla khk.) 31,5, Koitjärvel (Kuusalu khk.) 29,8, Araskis (Väike-Maarja khk.) 28,9. Kõik need olid väike-, õigemini pisimõisad, ja seetõttu erandlikud. Üldiselt oli mõisateenijate arv tunduvalt ühtlasem, kusjuures väiksemates mõisates oli neid siiski suhteliselt rohkem.

Absoluutselt oli kõige enam mõisateenijaid Aruküla mõisas (Koeru khk.) — 72, Avandusel (Simuna khk.) 67, Aa mõisas (Lüganuse khk.) 66, Varblas samuti 66, Jõhvis 65, Palmises (Kadriina khk.) 62, niisama palju Hiiu Suuremõisas. Maidla-Aidu-Rääsa mõisatekompleksis (Lüganuse khk.) oli kokku 100 mõisateenijat. Üldiselt oli suurem teenijaskond just paljusid mõisaid omavate perekondade peamõisates, mida ka väliselt püüti hästi esinduslikuks muuta. Suurem teenijaskond märgitses tavaliselt ka mõisniku suuremat jõukust.

Hingeloendite üheks väga väärtuslikuks omaduseks on see, et nad annavad ka rahvastiku soolise koostise. Mõisateenijatest

oli 1782. a. mehi 53,2% ja naised 46,8%, seega iga 100 naise kohta tuli 114 meest. Niisiis olid mõisas mehed tunduvas ülekaalus. Ka valdavas enamikus kihelkondadest oli mõisateenijate hulgas mehi rohkem, vastupidi oli see seitsmes kihelkonnas.

Perekonnaseisult olid rohkem eelistatud vallalised, seejuures nooremad tööjõulised inimesed. Nii näiteks oli Haljala kihelkonnas 25% mõisateenijatest 21—30 aasta vanused, ühtlasi oli just selles vanuserühmas meeste ülekaal eriti suur (mehi 63, naised 40).⁵ Siin-seal oli mõisates küll ka vanu, sante ja vigaseid, kelle eest hoolitsemise oli võtnud enda peale mõni mõisaproua. Üldiselt püüdis aga mõis niisugustest vabaneda ja mõisas pidada vaid tööjõulisi inimesi.

Kuni VII loenduseni (1816. a.) on mõisateenijate arv püsinud enam-vähem ühesugusel tasemel. Virumaal näiteks oli nende absoluutarv V loenduse ajaks mõnevõrra kasvanud ja moodustas 6,2% talurahvast, VII loenduse ajal oli vastav protsent 6,1.

Märgatavaid muutusi on aga toimunud VIII loenduse ajaks (1834. a.). Kroonupalatis tehtud kokkuvõtte kohaselt oli nüüd kubermangus 10 524 mõisateenijat (neist 5354 meest ja 5170 naised),⁶ mis talupoegade üldarvust (nii nagu selle annab sama allikas) moodustas 4,5%. Nende andmete järgi on mõisateenijate absoluutarv mõnevõrra kasvanud, suhteliselt on nende osatähtsus aga vähenenud. Ka on vähemaks jäänud meeste ülekaal, 100 naise kohta tuli nüüd vaid 103 meest. Loetlenud üksikute hingeloendite järgi mõisateenijad Virumaal, saime nende arvaks VIII loenduse ajal 3309 (1692 meest ja 1617 naised), seega ka absoluutselt rohkem kui kunagi varem, protsentides talurahva üldarvust aga vähem — 4,8, seejuures 100 naise kohta 105 meest.

Eeltoodu puhul tuleb küll arvestada ka võimalust, et VIII loenduse ajal on rohkemal määral kui varem arvestatud tegelikult mõisas teeninud inimesi taluinimeste hulka, mida mõnedest hingeloenditest võib järeldada. Mõisateenijate suhtarv näib siiski olevat ka faktiliselt vähenenud. Antud seoses on huvipakkuv meenutada mõningaid Fr. R. Kreutzwaldi tähelepanekuid. Talurahva pärisorjusest vabastamise tagajärgede üle arutledes märgib ta, et pärast pärisorjuse kaotamist algas kõigepealt mõisateenijate suurem liikumine ühest kohast teise. Kreutzwaldi sõnade järgi pole varem, nn. pärisorjuse ajal, mõisateenijatest «... meie maal kuskil puudust leitud. Päris poisikesed ja noored mehed läkitati Tallinna ja Peterburi meistrite juurde mitmesuguseid antvärgitöid õppima, kes sealt tagasi tulles toidu ja riiete eest niikaua

⁵ M. Leemets. Talurahva vanuseline koosseis Haljala kihelkonnas. Diplomitöö. Tartu, 1965 (käsikiri TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris), lk. 22, tabel 1, lk. 74, tabel 8 ja lk. 73.

⁶ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. VIII-203, l. 330—311.

mõisnikku pidid teenima, kuni nõtrus või surm neid viimaks vabastas. Mõisapere kasvas seeläbi küll suureks, nõnda et mõnes kuue riiä adramaa suuruses mõisas kaks-kolmkümmend inimest perelauas iga päev söid. Mõisnikud ei rehkendanud siis veel riidet ja toitu, sest et vald neile mõlemaid pidi muretsema; kulu- nud aega ja inimeste rammu, — kes nende tühjade asjade peale võis mõtelda!»⁷ Pärast pärisorjuse kaotamist mõisate majanda- mist ümber korraldades ei võinud mõisnikud enam niisugust töö- jõu pillamist endale lubada. Algava üleminekuga kapitalistlikule mõisamajandusele hakati vähendama ka arvukat, seejuures aga vähetootlikku teenijaskonda ja püüti mõisateenijate tööjõudu efektiivsemalt ära kasutada. Teiselt poolt lahkusid paljud ise, minnes otsima paremat teenistust mujalt, ka linnadest.

Nii tundub kõigiti loogilisena mõisateenijate arvu vähenemine, nagu seda ka eriti IX (1850. a.) ja X loenduse (1858. a.) andmed tõepoolest näitavadki, kusjuures vähenemine on mitte ainult suhteline, vaid ka absoluutne. Virumaal näiteks oli X hingeloenduse andmetel vaid 2001 mõisateenijat, kes talurahva üldarvust moodustasid 2,6%. Siiski tuleb seda arvu pidada tegelikust tunduvalt väiksemaks, sest mitmete mõisate puhul on mõisateenijad täiesti ilmselt jäetud lihtsalt eraldamata. Seetõttu jäävadki viimaste hingeloenduste andmed mõisateenijate kohta väga ebakindlaks.

Kaugelt suuremaks kui hingeloenduste andmeil on mõisateenijate arvu XIX sajandi keskpaigas hinnanud R. v. Uexküll. Tema arvates elas mõisamaal ja leidis mõisas teenistust vähe- malt 10% talurahvast. IX loenduse ajal, mil kubermangus oli üle 260 000 talupoja, olevat mõisarahva arv seega olnud üle 26 000.⁸ Uexküll on silmas pidanud küll mõisarahvast laiemas tähendu- ses, arvestades üldse kõiki mõisamaal elanud ja mõisa teenistu- ses olnud talupoegi, niisiis ka möldreid, kõrtsmikke, metsa- vahte jt. Nendegagi koos osutub tema poolt oletatud arv siiski tunduvalt suuremaks nendest arvudest, millega varem opereeri- sime, sest viimased võisid meie arvates tõsta mõisateenijate arvu vahest paari-kolme protsendi võrra, vaevalt rohkem. 1782. a. võis vast neid lisades kõigi mõisa teenistuses olevate talupoegade arv seega ulatuda 7—8 protsendile talurahva üldarvust. Kui Uexkülli arvestust õigeaks pidada, tähendab see, et mõisateeni- jate arv oli kasvanud, seejuures mitte ainult absoluutselt (umbes kahekordseks), vaid isegi suhteliselt, mis meie eelnevale arutlu- sele vastu räägib.

Uexkülli seisukohta ei saa siiski täiesti usaldusväärseks pidada, sest see rajaneb mitte arvulistel materjalidel, vaid liht- salt umbkaudsetel tähelepanekutel, mille puhul võisid silma ees

⁷ Fr. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 413—414.

⁸ R. v. Uexkülli. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. Reval, 1853, lk. 86.

olla ka keskmisest suurema teenijaskonnaga mõisad. Tundub, et ta mõisateenijate arvu on tegelikult suuremaks hinnanud, kuid kindlamat vastust sellele ei anna ka hingeloendid. XVIII sajandi lõpu seisund peaks küll eelnevalt toodud arvudes võrdlemisi täpselt kajastuma.

Suutmata päris rahuldavalt välja selgitada mõisateenijate arvu dünaamikat, võime aga tähelepanu juhtida väga olulistele muudatustele nende koosseisus, mis hingeloendites küllalt selgelt kajastuvad. Vana, feodaalse ilmega, mõisniku igapäevaseid vajadusi ja elumõnused rahuldav teenijaskond vähenes, selle asemele tekkis ja kasvas vaadeldava perioodi lõpul kiiresti uus kiht — mõisasulased, mõisa poolt palgatud põllutöölised, nii mehed kui naised, keda kasutama sundis eriti algav üleminek raharendile. IX ja X loenduse ajal esineb neid mitmes mõisas juba küllalt arvukalt. See kiht andis mõisarahvale oluliselt uue näo, tähistas üleminekut feodaalselt ekspluateerimiselt kapitalistlikele meetoditele. Mõisateenijate kihi iseloomu ja funktsioonide muutumise tulemuseks olid ka muutused nende perekondlikus ja soolises koosseisus. Suurenes abielurahva osa ja meeste ning naiste arv ühtlustus. Virumaa X loenduse aegsetes hingeloendites märgitud mõisateenijatest oli naisi isegi rohkem — 100 naise kohta 95 meest, mida varem kunagi ei olnud. Meeste tunduva arvulise ülekaalu kadumine oli ülekubermanguline nähtus.

Uhe arvukama erikategooria moodustasid talupoegade hulgas v a b a d i k u d, iseenesest väga kirju ja raskelt piiritletav talurahvakiht. Osa vabadikke (maaga vabadikud) ei erinenud palju väikeste talude pidajatest ja neid võidi lugeda nii talunikeks kui vabadikeks, osalt olid vabadikud väga lähedased mõisateenijatele, osalt talude sulasrahvale. Seetõttu on ka vabadike eraldamisel hingeloendites mõndagi olenenud loendi koostaja suvast. Paljudes hingeloendites polegi vabadikke eraldi näidatud. Umbkaudseks ja ebatäielikuks osutuvad ka mõnel muul teel (näit. pastorite poolt) kogutud andmed vabadike arvu kohta. Nii on ka kirjanduses käibelolevad vastavad arvud küllalt küsitavad. «Eesti NSV ajaloo» on refereeritud Hupeli arvamus, mille järgi 1770. aastail Eestimaal kuulus keskmiselt igast 100 talupojaperekonnast 30—60 vabadike hulka.⁹ Nagu näeme, on siin piirid õige laiad, ühtlasi ei saa sellist perekondade kaupa arvestamist pidada eriti otstarbekaks, sest vabadike hulgas oli palju üksikuid. 1850. aastail on samas teoses Uexkülli järgi arvatud kubermangu taludes olevat 114 649 inimest, nendest umbes 30 000 sulased ja tüdrukud, vabadikke aga nendest rohkem — 122 490.¹⁰

⁹ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I kd., Tallinn, 1955, lk. 500.

¹⁰ Samas, lk. 614.

Nagu öeldud, ei ole ka hingeloendite andmed vabadike arvu kohta mitte kõige kiiduväärsemad. Mõnedes hingeloendites on vabadikud siiski päris hoolikalt eraldatud ja nende abil peaksime vabadike arvule ja erikaalule talurahva teiste kategooriate hulgas jõudma lähemale. Üks selgub juba põgusaltgi loenditega tutvumisel ja nimelt see, et vabadike arv taluinimeste arvust üldiselt suurem küll ei olnud.

IV hingeloenduse ajal on vabadikud selgelt eraldatud 215 mõisa hingeloendites (mõisate üldarvuks kubermangus oleme saanud sel ajal 579). Nendes mõisates elas kokku 83 563 talupoega, kellest vabadikke oli 10 893, niisiis 13%. Nüüd tekib muidugi kohe küsimus, milline oli olukord ülejäänud mõisates, mille hingeloendites vabadikke pole täpsemalt eraldatud. Võisid ju nendes vabadikud kas hoopis puududa (mõnel üksikul juhul paistab seda olevat esinenud, siiski harva) või oli neid hoopis rohkem. Hingeloendite läbivaatamisel võib siiski märgata, et kõne all olevates mõisates oli olukord enam-vähem samasugune nagu nendes, mille kohta meil täpsemad andmed olemas. Selle kasuks räägib ka asjaolu, et vabadike eraldi märkimine või mittemärkimine ei olenenud nende arvust mõisas (välja arvatud need vähesed juhud, mil vabadikke tööpooldest polnud), vaid lihtsalt sellest, et mõned hingeloendi koostajad pidasid seda vajalikuks, teised mitte. Oluline on ka märkida, et vaadeldud 215 mõisast oli umbes 40% (84) selliseid, kus vabadike protsent jäi 10—20 piiresse. Suurimaks äärmuseks olid 5 mõisat, kus vabadike protsent talurahva üldarvust tõusis üle 30 (Põdrangu 35,8, Jäneda 34,6, Loobu 32,2, Kudruküla 30,7, Salla 30,3). Kõikumised olid seega suhteliselt mõõdukad ja lisaks kõigele eeltoodule julgustab seegi saadud vabadikeprotsenti pidama kehtivaks kogu kubermangu kohta.

Samal viisil kogusime järgnevalt andmeid vabadike arvu kohta VII loenduse hingeloenditest. Sel korral olid vabadikud selgelt eraldatud 298 mõisas, kus elas kokku 122 392 talupoega. Nendest oli vabadikke 16 742 ehk 13,7%. Seekord olid küll ka mõned suuremad erandid, Rapla mõisas ulatus vabadike protsent isegi 73,4-le, üldiselt oli aga pilt ühtlasemgi kui IV loenduse ajal — 134 mõisas (45%) jäi vabadike protsent 10—20 piiresse. Saadud tulemust võime veelgi kindlamalt lugeda kehtivaks kogu kubermangu kohta, sest andmeid on nüüd tunduvalt rohkem, üle pooltest mõisatest. Eelnevast nähtub, et vabadike arv 1782.—1816. a. oluliselt ei muutunud.

Täpsustuseks olgu mainitud, et mõnevõrra oli vabadike tegelik arv suurem nende vabadike võrra, kes elasid taluperede juures ja keda osas hingeloendites, kus muidu vabadikud on küll eraldi, on siiski arvestatud talude all. Seda silmas pidades võiksimme vabadike arvu Eestimaal XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul hinnata ligikaudu 15%-le kogu talurahvast.

Viimase, X hingeloenduse ajast saime küllalt rahuldavad andmed juba tunduvalt vähemast arvust mõisatest, nimelt 157-st (üldse oli mõisaid tollal 607). Nendes mõisates elas 85 511 talupoega, kellest vabadikke oli 17 113 ehk 20%. Niisiis on tulemus tunduvalt erinev IV ja VII loenduse aegsetest. Pealegi on ka sel korral osa vabadikke ilmselt märgitud talude all ja seda rohkemal määral kui varasemate loenduste ajal. Rohkem mõju võib olla avaldanud ka see, et andmeid on vähem. Järvamaal näiteks pole vabadikke eraldatud Türi kihelkonna hingeloendites, see kihelkond aga oli varasemate loenduste järgi kõige vabadikerohkem. Seetõttu peame vabadike tegelikku arvu X hingeloenduse ajal pidama küll suuremaks ja võiksime seda hinnata ligikaudu 25%-le kogu talurahvast, vahest isegi üle selle.

Uldises tendentsis igatahes pole kahtlust: vabadike arv meie poolt vaadeldava perioodi teisel poolel, põhiliselt XIX sajandi teisel veerandil, kasvas väga tugevasti, seda kõigepealt absoluutselt, aga ka suhteliselt. X loenduse ajal vaadeldud 157 mõisast oli 6 niisugust, kus vabadikud olid absoluutses ülekaalus: Peeri (Jõhvi khk.), kus vabadikke oli 76,1%, Kehra (Harju-Jaani khk.) — 58,9%, Karjaküla (Keila khk.) — 51,4%, Kiiu — 53,6%, Loo — 52,1%, Valkla — 52% (viimased kolm Kuusalu khk.). Kuusalu kihelkond ongi heaks näiteks vabadike arvu kasvu kohta. IV kuni X loendusi suurenes seal vabadike absoluutarv 4,27 korda, protsentides oli vabadikke IV loenduse ajal 12% talurahvast, V loenduse ajal 18%, VII — 17%, VIII — 32%, IX — 33%, X — 42%.¹¹

Väärtuslikke andmeid pakuvad hingeloendid vabadike soolise koostise kohta. Tugevas ülekaalus olid vabadike seas naised. IV loenduse ajal oli nendest vabadikest, keda eelnevalt arvestasime, mehi 44,5% ja naisi 55,5% ehk 80 meest 100 naise kohta, VII loenduse ajal mehi 43,6% ja naisi 56,4% ehk 77 meest 100 naise kohta, X loenduse ajal mehi 45,1% ja naisi 54,9% ehk 82 meest 100 naise kohta. Nendest arvudest nähtub naiste kindel ülekaal, erilisi muutusi nagu ei paista esimesel pilgul olevat toimunud. Ei või aga unustada, et sel perioodil, nagu nähtub samas kogumikus avaldatud artiklist talurahva soolise koostise kohta, langes meeste arv talupoegade seas, võrreldes naiste arvuga. See annab aga teise ilme ka vastavatele näitajatele vabadike osas.

Eeltoodud andmetel vähenes VII loenduse ajaks meeste erikaal vabadike hulgas IV loenduse andmetega võrreldes. Mõnede üksikute kihelkondade kohta tehtud spetsiaalsemad uurimused, kus arvestatud ka talude all sisse kantud vabadikud, kinnitavad sama. Nii tuli Kuusalu kihelkonnas IV ja V loenduse ajal 100 naisvabadiku kohta 85 meest, VII ajal aga 74, Raplas aga

¹¹ Üliõpil. T. Saki eriseminaritöö (1964. a.) järgi.

olid samad näitajad vastavalt 80 ja 67.¹² Täpselt sama on täheldatud muide ka Liivimaal Sangaste kihelkonnas.¹³

Muutused sel perioodil vabadike soolises koostises on sama- laadsed kogu talurahva soolise koostise muutumisega. Meeste suhtarv vähenes, peamiselt nekrutivõtmise tõttu. Viimane puudutas muidugi ka vabadikke. Vabadike seas oli nekrutiaalsete meeste arv suhteliselt küll väiksem kui talurahval tervikuna, niivõrd kui neid aga oli, püüti just vabadikke rohkem nekrutiks anda. Nii väheneski meeste suhtarv vabadike hulgas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul veelgi. X loenduse ajaks on aga olukord muutunud: kogu talurahva osas meeste suhtarv jätkuvalt langes, vabadike seas aga tõusis. Vastust sellele tuleb otsida vabadike kihi koostise ja sotsiaalse tähenduse muutumises.

XVIII ja XIX sajandi vahetusel andsid vabadikele veel suu- resti ilme vanad, eriti lesknaised, sandid ja vigased. Paljudes hingeloendites on vabadikut võrdsustatud vanade ja vigastega ning seda kõigiti põhjendatult. Võtkem näiteks Vao mõis (Väike- Maarja khk.). 1782. a. oli seal 47 vabadikku (13,5% talurahva üldarvust), nendest 19 meest ja 28 naist. 15 vabadiku ehk umbes kolmandiku vanus oli üle 60 aasta, 12 vabadikul on aga märgi- tud mingisugune füüsiline viga — haiglane, pime, halvatud, vigane, nõrgamõistuslik, haigete jalgadega jms. 15—60 aasta vanuseid mehi oli vaid 4, kõik mingi tõsisema füüsilise veaga, ning 17 naist, kellest 5 olid vigased. Niisiis ei olnud Vao mõisa vabadike hulgas õieti ühtki tööjõulist meest ja naistest oli selliseid mitte rohkem kui 12. Lapsi (kuni 15 aasta vanuseni) oli 11 ehk veidi alla neljandiku.¹⁴

Vabadike arvu üldine kasv XIX sajandi teisel veerandil tähendas ühtlasi nende vanuselise ja soolise struktuuri muutumist. Tööjõuliste inimeste arv vabadike seas kasvas. Kui näiteks Põd- rangu mõisas (Väike-Maarja khk.) oli 1858. a. 173 vabadikku (35,4% talurahvast), nendest 80 meest ja 90 naist, siis lapsi oli nendest 34%, täiskasvanuid 56% ja vanu (üle 60 aasta) 10%. N.-ö. normaalseid perekondi (tööjõulises eas vanemad koos lastega) oli 23, kokku 107 inimest, keskmiselt nendes pere- kondades niisiis 5 liiget (vanemad ja 3 last).¹⁵

Seega kasvas vabadike kiht mitte ainult arvuliselt, vaid muu- tus tunduvalt ka oma sisemiselt koostiselt. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul andis vabadikele ilme töövõimetu element. See oli nagu ühiskonna jääk, mis ei leidnud ühiskondlikus tootmis-

¹² A. Korm. Talurahva sotsiaalsest struktuurist Rapla kihelkonnas. Dip- lomitöö. Tartu, 1965 (käsikiri TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris), tabel 16.

¹³ Üliõpil. U. Kinna eriseminaritöö (1964. a.) järgi.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. IV-5, l. 172—180.

¹⁵ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. X-212, l. 122—145.

protsessis normaalset rakendamist enamasti lihtsalt seetõttu, et ta polnud selleks võimeline. Tööjõulisse ikka jõudnud vabadikulapsed leidsid kasutamist sulaste ja tüdrukutena taludes või mõisateenijatena. Rahvaarvu märgatav suurenemine vaadeldava perioodi teisel poolel tähendas just vabadike arvu kasvu, kuna kehtivate tootmissuhete juures ei leitud pealekasvavale rahvastikule küllaldast rakendust ei mõisates ega taludes. Vabadike kihi sooline ja vanuseline koostis hakkas lähenema ülejäänud talurahva omale, tööjõuliste inimeste ja meeste arv vabadike seas kasvas, kuid see jäi nagu reserviks, mida olemasoleva tootmisorganisatsiooni raames ei saadud täie efektiivsusega kasutada. Nii tekkis nähtus, mida võime nimetada suhteliseks ülerahvastuseks.

Kõige arvukama ja kesksema osa talurahvaklassist moodustasid talu inimesed. 1782. a. oli neid umbes 75% talurahvast, 1858. a. 65% ringis.

Taludes elavad inimesed jagunesid kaheks peamiseks, just vaadeldaval ajajärgul teineteisest üha teravamalt eralduvaks rühmaks: pererahvaks ja sulasrahvaks. Nende täpne piiritlemine on jällegi üsna raske, sest osa nendest oli nagu vahepealsel positsioonil, näit. peremehe-perenaise sugulased, kasulapsed jt., osa jällegi oli väga lähedal vabadikele. Hingeloendite andmed, eriti viimaste loenduste ajal, jäävad ühe või teise talupere liikme seisundi üle otsustamiseks pahatihti eba piisavaks ja seetõttu on pere- ning sulasrahva vahelise arvulise suhte ligikaudnegi määramine õige keerukas. Osa hingeloenditest on selles osas siiski õigegi täpsed ja lubavad üsna usaldusväärseid järeldusi teha.

Täpsemad andmed pere- ja sulasrahva arvust on meie käsutuses Harju-Jaani kihelkonna kohta IV kuni VI loenduseni.¹⁶ Seejuures on pererahva poolele arvatud peale peremeeste-perenaiste ja laste ka peremehe-perenaise lähissugulased: isad-emad, vennad-õed ja viimaste lapsed, kes suguluse tõttu olid lähemal pererahvale kui võõrastele sulastele ja teenijatele. Sulasrahvaks on loetud sulased perekondadega, teenijatüdrukud kui ka need üksikud vabadikeks nimetatud, kes loendite järgi otsustades olid tihedasti seotud taluperega ja kuulusid nagu selle juurde.

Sellisel eraldatuna oli 1782. a. Harju-Jaanis pererahvast 67,1%, sulasrahvast 32,9%, 1795. a. vastavalt 61,7% ja 38,3%, 1811. a. (VI loenduse ajal, mil loenduse alla kuulusid vaid mehed) 70,7% ja 29,3%. Ligikaudu sama suhte anavad ka teiste kihelkondade mitmed mõisad, kus pere- ja sulasrahvas oli täpselt eraldatud. Märkimist väärib ka see, et Pärnu-Elisabethi

¹⁶ Üliõpil. M. Ernesaksa eriseminaritöö (1966. a.) järgi.

koguduses osutus IV loenduse andmetel pere- ja sulasrahva arvuline suhe täpselt samaks kui Harju-Jaanis.¹⁷

Nii võime arvestada XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kubermangu taluperede liikmetest pererahva hulka kuuluvaks umbes kaks kolmandikku, sulasrahvaks ühe kolmandiku. Seejuures tuleb aga tähendada, et samasugune ei olnud suhe tööjõu seisukohalt. Pererahva hulgas oli muidugi laste ja üldse tööjõuetute protsent suurem. Harju-Jaanis näiteks oli IV loenduse ajal pererahva hulgas tööjõulisi inimesi 47,3%, sulasrahva hulgas aga 62,8%, V loenduse ajal vastavalt 51,3% ja 61,3% ning VI loenduse ajal meeste osas vastavalt 51% ja 68%.

Vaadeldava perioodi teisel poolel on sulasrahva erikaal ilmselt kasvanud, kuid täpsemaid andmeid selle kohta pakuvad hingeloendid kahjuks harva. X loenduse ajal tuleb ette mõisaid, kus sulasrahvas oli isegi arvulises ülekaalus (Hiimetsa Vaivara khk-s), üldiselt jääb ta siiski pererahva arvust maha, kuid vahe on vähenenud. J. Vasar on osutanud sellele, et pärast pärisorjuse kaotamist hakati taludes sulastena kasutama rohkem abielurahvast ja et sulasrahva abiellumine märgatavalt suurenes.¹⁸ Taluinimeste arvu kasv tähendas seega esmajoones sulasrahva arvu kasvu. Ilmselt see nii tõepoolest oli, sest kuna talude arvus suuremaid muutusi ei toimunud, siis ei saanud ka pererahva arv oluliselt kasvada. Vaid talude poolitamine võis seda nimetamisväärselt võimaldada.

Küllalt ilmekalt kajastub hingeloendites süvenev sotsiaalne diferentseerumine, pere- ja sulasrahva eraldumine. Nimelt on hingeloendite kokkuvõtetes viimaste loenduste ajal hakatud näitama sulaseid eraldi, mida varem ei tehtud. Teiselt poolt ilmneb jällegi sulaste ja vabadike lähenemine, nende arv antakse mõnikord koos, mida ka varem ei esinenud.

Eelnevast kokkuvõtet tehes võime talurahva põhikategooriate arvulise suhte vaadeldud perioodi algul (1782. a.) määratleda järgmiselt:

pererahvast 50%,
sulasrahvast 25%,
vabadikke 15%,
mõisateenijaid kuni 10%.

1858. a. võisid vahekorrad olla ligikaudu järgmised:

pererahvast 35—40%,
sulasrahvast 25—30%,
vabadikke 25%,
mõisateenijaid kuni 10%.

¹⁷ Üliõpil. T. Põlendiku eriseminaritöö (1964. a.) järgi.

¹⁸ J. Vasar. Teo-orjuse aja põhiprobleemidest. — «Ajalooline Ajakiri» 1935, nr. 3, lk. 131—132.

Ühtlasi arvestagem, et talurahva arv kubermangus oli 1782. a. üle 180 000, 1858. a. umbes 275 000 inimest, mis tähendab, et absoluutselt kasvasid kõik elanike kategooriad (ainult mõisateenijate osas pole selles suhtes küllaldast selgust), siiski väga erinevas tempos. Kõige jõudsamalt kasvas vabadike, seejärel sularahva arv, pererahva arvuline kasv oli juba üsna napp.

Siinkohal saadud arve tuleb muidugi võtta veel vaid ligilähedastena, mis nõuavad edaspidi täpsustamist, nii nagu üldse kogu antud ajajärgu talurahva sotsiaalse struktuuri keerukas ja paljutahuline probleem vajab veel süvendatumat ja põhjalikumat analüüsi.

О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ КРЕСТЬЯНСТВА ЭСТЛЯНДСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ ФЕОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА (ПО ДАННЫМ РЕВИЗСКИХ СКАЗОК)

С. Х. Вахтре

Резюме

По данным ревизских сказок прослеживается социальная структура крестьянства и её динамика в Эстляндской губернии.

В 1782 г. в губернии было более 180 000 крестьян, из них дворохозяев (вместе с семьями и ближайшими родственниками) 50%, батраков 25%, бобылей 15% и мызных дворовых людей около 10%. Такое соотношение между отдельными категориями крестьян сохранилось вплоть до ревизии 1816 года. По данным следующих ревизий картина заметно изменилась и в 1858 г., когда в губернии насчитывалось около 275 000 крестьян, из них было дворохозяев 35—40%, батраков 25—30%, бобылей не менее 25%, дворовых людей около 10%. Следовательно, результатом значительного роста крестьянского населения явился заметный рост удельного веса безземельных и малоземельных крестьян, которые (бобыли) в существовавших производственных отношениях не находили для себя в общественном производстве достаточного применения. Образовалось явное относительное перенаселение.

Существенно изменились половой состав и возрастная структура, а также и социальный облик батраков, бобылей и дворовых людей. Батраки все больше обособлялись от дворохозяев и приближались к бобылям. Если в начале рассматриваемого периода категорию бобылей составляли еще, главным образом, старые и нетрудоспособные люди, при этом преимущественно женщины, то в середине XIX в. характерными стали, так сказать, нормальные семьи (трудоспособные родители с детьми). Среди батраков увеличивалось количество семейных. Возникла категория мызных полевых рабочих, т. н. мызных батраков.

В литературе до сих пор положение дворовых людей почти не освещалось. В таблице показана их численность по отдельным имениям в 1782 г., причем без учета тех крестьян, которые, находясь на службе в мызе, вели самостоятельное хозяйство (корчмари, мельники, лесники).

ÜBER DIE SOZIALE STRUKTUR DER BÄUERLICHEN BEVÖLKERUNG DES GOUVERNEMENTS ESTLAND ZUR ZEIT DES VERFALLS DER FEUDALORDNUNG (NACH ANGABEN DER SEELENREVISIONEN)

S. Vahtré

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel unternimmt der Verfasser den Versuch, auf Grund der aus den Jahren 1782—1858 stammenden Revisionslisten einige Fragen der sozialen Struktur der bäuerlichen Bevölkerung des Gouvernements Estland und die in dieser Zeit in ihr sich vollzogenen Wandlungen zu klären.

1782 gab es im Gouvernement mehr als 180 000 Bauern, davon waren rund 50% Bauernwirte, 25% Knechte, 15% Lostreiber und 10% Hofleute. Dieses Verhältnis zwischen den einzelnen Gruppen bestand bis zur Revision des Jahres 1816. Nach den Angaben der folgenden Seelenrevisionen veränderte sich das Gesamtbild beträchtlich, und im Jahre 1858, als die Zahl der Bauern im Gouvernement auf rund 275 000 angestiegen war, betrug der Prozentsatz der Bauernwirte 35—40, derjenige der Knechte 25—30, der Lostreiber mindestens 25 und derjenige der Hofleute bis zu 10. Durch diesen beträchtlichen Anstieg der Bevölkerung vergrößerte sich bedeutend der Anteil der landlosen und landarmen Bauern, die bei den damaligen Produktionsverhältnissen keine genügende Verwendung im gesellschaftlichen Produktionsprozeß fanden. Es entstand ein unverkennbarer relativer Bevölkerungsüberschuß.

Wesentlich veränderte sich auch das soziale Gepräge der Knechte, Lostreiber und Hofleute und zugleich auch ihre Struktur dem Geschlechte und dem Alter nach. Die Knechte rückten mehr von den Bauernwirten ab und näherten sich den Lostreibern. Die Schicht der Lostreiber bestand am Anfang der untersuchten Periode noch hauptsächlich aus alten und arbeitsunfähigen Leuten, die Frauen waren zahlenmäßig bei weitem überlegen, in der Mitte des 19. Jh. dagegen überwogen schon sozusagen die normalen Familien (arbeitsfähige Eltern mit ihren Kindern). Auch unter den Knechten vergrößerte sich der Pro-

zentsatz der Verheirateten. Unter den Hofslenten entstand die Kategorie der Landarbeiter, der sog. Hofsknechte.

Da in der vorhandenen Fachliteratur die Hofslente bisher am wenigsten berücksichtigt worden sind, bringt der Verfasser die Zahl der Hofslente auf den einzelnen Gütern im Jahre 1782. Bei der Benutzung der entsprechenden Tabelle muß man jedoch im Auge behalten, daß in diese die im Dienste des Hofes stehenden Bauern, die ihren eigenen Haushalt besaßen (wie z. B. Krüger, Müller, Buschwächter u. a. m.) nicht einbezogen sind.